

VÉGEL LÁSZLÓ

Posztjugoszláv irodalmi identitáskaleidoszkóp – zsidó és kisebbségi identitás

NAPLÓRÉSZLETEK 2021-BŐL – EGY TÉMÁRA

2021. január 1., péntek

Az év első napján számot vetve az immár több mint húsz éve rendszeresen vezetett naplójegyzeteimről beismerem, ha mást nem, akkor legalább önfegyelmet tanultam. Kezdetben csak feladat volt, később belső kényszer, olyannyira, hogy szorongás kapott el, ha nem írtam le legalább néhány mondatot. Ilyenkor felesleges embernek éreztem magam. Tulajdonképpen az is vagyok, eluralkodott bennem a kisebbségi tudattól elválaszthatatlan feleslegesség, amit monológgal gyógyítok, a napló pedig a monológ hiteles színtere. Valamiképpen a monológ-tudat uralkodik el bennem, akkor is, ha regényt vagy esszét írok. Magánbeszéd – a virtuális közzől. Deleuze és Guattari írta, hogy a kisebbségi irodalom voltaképpen jellemzője, hogy hangsúlyozottan politikus és többnyelvű környezetben születik. A többnyelvű környezetben pedig a mondatok címzettje rejtélyes, sosem tudni, hogy ki mit ért belőle. Legtöbbször más-ként értelmezi a mondataimat az egyik nyelvi univerzumhoz tartozó olvasó és megint más-ként a másik nyelvi univerzumhoz tartozó olvasó, miközben a regényem mindkét univerzumot képviseli. A nyelvem hazájában is, de a valós életem hazájában is csak az énem egyik felét érzékelik, a másik fele idegen marad. Nem panaszkodom, ez elkerülhetetlen. A kisebbségi író szükségszerűen idegen „otthon” is, „itthon” is, tehát örök csonkaság határozza meg az azonosított mondatát, a motívumait, a világvilágképét. Ezzel a felismeréssel bontottam fel a mai postámat. Fájdalmas hírral kezdődött az új esztendő. Ma reggel olvasom Janez Pipan mailjét: pár órával ezelőtt meghalt Dušan Jovanović szlovén drámaíró és rendező, a feledhetetlen *Slovensko mladinsko gledališče* szellemi atyja. Ott láttam eredeti helyszínén Ljubiša Ristić Danilo Kiš *Boris Davidovics síremléke* című elbeszélése alapján készült előadást, az *A-moll misét*. Azt hiszem, ez az előadás bevonult a jugoszláv színháztörténetbe, amit senki nem fog megírni. Akad még számtalan apokrif történet ebben a történelemben. Nemzedékem múltjának felej-tésére, elvesztésére van ítélve. A naplóírás célja múltunk védelme, de akkor is, ha elszántan keressük a saját elrabolt múltunkat, rá kell döbbenünk, hogy a múlt elfelejtett bennünket. A kisebbségben a múlt eltűnése szinte törvényszerű. Minden nemzedék elveszti a múltját. Kétkedve forgatom a kezemben a dokumentumokat, saját elidegenedett múltam bizonytalan nyomait. Rólam van szó, vagy valaki másról, egy idegenről? Lehetséges-e, hogy ugyanebben a ljubljanoi pincszínházban mutatták be az *Ábrahám kése* című színházi esszéket tartalmazó könyvem. Nem Újvidéken, és nem egy magyar irodalmi fórumon. Aztán 1986. február 6-án mutatták be a horvátországi Zenicán az *Áttüntetések (Dupla ekspozíció)* című regényem alapján készült, a szlovéniai Dušan Jovanović rendezte előadást, amelyet a 2019 júniusában elhunyt belgrádi Borka Pavićević alkalmazott színre. Nem egy újvidéki színházban,

ami kezdetben fájt is, de amint rájöttem a magyarázatára, megbékéltem vele. A magyarázat túlságosan egyszerű, a hiba bennem volt, sehol sem éreztem magam otthon, ami azt jelenti, hogy mindenütt félig voltam otthon, és mindenütt ismerős idegen maradtam. Ljubljánában is, Újvidéken is, Belgrádban is és Budapesten is. Ez a lappangó érzés valójában Jugoszlávia szét-hullásának nyitányán a nyolcvanas években véglegesen megérlelődött bennem. Nem áldott meg a sors akkora jóstehetséggel, hogy előre lássam a véres és piszkos háborút, mint azokat, akik utólag sorra esküsznek arra, hogy biztosak voltak a háború kitörésében, de mehetségre legyen mondva, a jugoszláviai eseményeket kellő odafigyeléssel mérlegelő CIA még 1989-ben is csak kisebb lokális konfliktusokra számított és nem egy véres háborúra. Rengett a lábam alatt a föld, én pedig sejtettem, hogy valamit elvesztettem, végleg hontalan leszek. Esszéimben (*Lemondás és megmaradás*) hontalannak neveztem magam, de kapaszkodtam nevelődésem, kudarcaim, tévelygésem és sikerélményeim színhelyéhez, Újvidékhez, és így lettem hontalan lokálpatrióta. Kétszeresen ismerős idegen. Magyarországon is, Szerbiában is. Valójában ebben a helyzetben ismertem fel véglegesen a kisebbségi és a zsidó sors közötti párhuzamot. Az igazat megvallva ifjúkoromban fogalmam sem volt erről a sorsról. Szülőfalumban sosem hallottam a zsidókról, Újvidékre kerülve a gimnáziumban ugyan tanultunk a holokausztról, de ez a történelemhez tartozott, nem az én sorsomról szólt, úgyhogy nem is nagyon érdekelt. A fasiszmus tananyag volt – semmivel sem több. Gimnazista éveimben nem volt kapcsolatom Magyarországgal, az ottani könyvekhez is csak pár év múltán jutottam hozzá. A két háború között az itteni könyvtárakban fellelhető megjelent könyvekből olvastam ugyan a magyarországi vitákról, de sem érintették az én sorsomat, történelmi ismeretek maradtak. Ritka budapesti látogatásomkor fogalmam sem volt, hogy új barátaim között ki a zsidó és ki nem az. Egyedül az újvidéki „hideg napokról” szóló kötelező tananyag érintett, amely azonban elidegenítőleg hatott. A történet borzalmas volt, de a „magyar fasisztákról” szóló narratíva tartózkodást ébresztett fel bennem. A hatvanas évek második felében már beszüremlettek a magyarországi viták, de csak úgy, félig kimondva, tehát érthető, hogy alig-alig tulajdonítottam neki fontosságot. Valójában Aleksandar Tišma 1971-ben megjelent *Blahm könyve* című regénye tett rám mélyebb benyomást, amely ugyan a hideg napokról szólt, de mélyen emberi zsidó sorsot tárt fel, tele öngyötrő és kínzó vallomással, s az identitáskeresés drámájával. Mindenekelőtt az a tény hatott rám, hogy a regény cselekménye Újvidéken játszódik le. Miroslav Blahm túlélte a hideg napokat, és Újvidék utcáin barangolva nem szabadult a felelősségtudattól és egyben az örök áldozat tudatának átkától. Mindebben a kérdésben ez a regény hatott rám legmélyebben. A magyarországi rendszerváltás után szinte sokkszerűen hatott rám az ébredező antiszemitizmus, s ugyanakkor ezzel párhuzamosan a kilencvenes években a jugoszláv háborúban az etnikai gyűlölet átsugárzott az úgymond gyanús kisebbségekre, a magyarokra is. Ez volt a döntő fordulat. Soha annyira nem érzékeltem a zsidó és a kisebbségi sorsot olyan közelinek, mint azokban az években. A többségi nacionalizmus, az általános vesztélyérzet valójában felerősítette bennem az identitás dilemmáit. A ki vagyok én kérdése egyre kínosabbá vált. Kínos volt, de megkerülhetetlen. Előtte a nemzeti hovatartozásom csak az identitásom egy része volt, most azonban mindenestől a nemzeti identitáskalitkába zártak. Danilo Kiš többször is idézte Sartre mondatát, hogy a „zsidó az az ember, akit embertársai annak tartanak”, ennek nyomán arra a következtetésre jutottam, hogy a kisebbségi az, akit a partikularitás kalickájába helyeznek. Gettósítják – tegnap kényszerből, manapság nagylelkűen. Ezek nyomán értem, hogy Tišma miért menekült olyan kínosan a zsidó identi-

tástól: nem akart szellemi gettóba kerülni, hiszen a kilencvenes években én is átéltem ezt a nagy ellenmondást. Egyrészt erkölcsi megfontolásból azonosultam az üldözött közösség kollektív identitásával, másrészt ki is akartam törni a bűvös körből azzal, hogy meg akartam őrizni nyitottságomat más értékrendek iránt. Nyitott kisebbségi identitásra törekedtem, amely hű marad az egyetemes értékrendhez is. Nem kívántam – Ortega Y Gassetre gondolok – „ibériai kuckóba begubózó”, szenvedő kisebbségi lenni. Ez a legfontosabb, amit a zsidó sorsból tanultam. Ennek tudatában vállaltam, hogy az Újvidéki Egyetem diákjainak az antifaszizmusról és a fasizmusról beszéljek, a délszláv háborúk kellős közepén. Kockázatos évek voltak. Közben előadtam, arra gondoltam, hogy milyen éretlen voltam a gimnáziumi órák, amikor gondtalanul kitekingettem az ablakon, miközben a tanárom a fasizmusról adott elő. Ezekben az időkben örök életemre megjegyeztem Thomas Mann szavait: az antiszemitizmus olyan, mint a kézigránát, amely a demokratikus táborban káoszt és zűrzavart idéz elő. A gránát szilánkjai viszont a kisebbséget is megsebzik.

2021. január 2., szombat

Az *Emlékezz örökké Valira* című önéletrajzi regényében Tišma saját életéről vall. A könyv egyik fontos mondata szembeeszt a zsidó sors örök ellentmondásával. Tišma elárulja, hogy sokáig próbálta zsidó mivoltát elmismásolni, mintha ez nem is lenne fontos, fiatalon azért, mert rosszul esett neki, ha zsidónak neveztek, utána íróként is őrizkedett a „csak zsidó perspektívából” szemlélni a világot, mivel hőseit szerette volna általános emberivel felruházni. Regényhőse, a zsidó Miroslav Blahmra gondolt. Nem alaptalanul, hiszen Tišma is, akárcsak regényének főhőse, a zsidó sorsot ellentmondásos és drámai módon élte át, állandó vitában, párbeszédben volt vele, aminek a kulcsa a családtörténetben lehelhető fel. A zsidó-magyar családból származó anyja tudatosan szabadulni akart a zsidó identitástól. Ezért 1918 után egy knini szerb katonatiszthez ment feleségül, fiát pedig a pravoszláv szokás szerint keresztelte meg, s ebben a szellemben is nevelte. Pestre kerülve szerb identitásának vallotta magát, és tanúja volt a 44-es zsidóüldözésnek. Visszatérve Jugoszláviába 1945-ben a kommunizmus eszméjébe menekült, amivel ki akarta kerülni az identitás drámáját. A kommunizmusban afféle Szent Pál-i jövőt látott. Ebből sem lett semmi. Szabadulni akart identitásának titkos tarkaságától, ami – saját bevallása szerint – kudarcot vallott, úgyhogy a rejtelkedő identitásával visszatért a soknemzetiségű Vajdaságba, ahol belátta, nem tud feltétlenül azonosulni a szerb identitással. Ám kezdetben nem a zsidó identitásban keresett kiutat, hanem a területiálisban. Se főleg zsidónak, se főleg szerbnek, hanem egyszerre mindkettőnek, de főleg vajdaságinak nevezte magát. Csakhogy Vajdaság már nem az volt, amelyben ő reménykedett. Az ő ifjúságának Vajdasága akkor már virtuális volt, csak a múltban volt fellelhető, amikor egymás mellett éltek a németek, a szerbek, a magyarok, a zsidók, a szlovákok és a románok. A legjobb esetben is csak szimulálta a vajdasági többnemzetiségű múltat, amely a II. világháború után pedig végzetesen megcsonkult. A zsidó elem és a német dimenzió szimbolikus maradt. Vajdaságot tehát Tišma akkor fedezte fel, amikor jellege kivérezett, és csak sajátos hagyományként élte az életét. Valójában a Vajdaság mint szimulákrum valamiféle értéket képviselt. A területiális identitás valójában közbülső szakasza volt a szerb és a zsidó identitás közötti feszültségnek. Tišma ezzel próbálta összebékíteni önmagában a szerb és a zsidó identitást. A területiségnek mint identitásformának az elkövetkező időszakban fontos szerepe lesz Tišma szellemi fejlődésében és prózájában. A területiális identitásnak köszönve összebékíthetőnek tűntek a különböző identitások, elviselhetőek lettek a különbségek, sőt ér-

telmet is kaptak. Hazára lelhet minden idegen – írja naplójában –, ahol mindenki egy kicsit idegennek érzi magát. Ez a gondolat a hetvenes évek végén, a nyolcvanas években dominált nála. Ezzel azt is bevallotta, hogy ő is idegennek érezte magát, s egyre inkább foglalkoztatta a zsidó sors. Legjobb regényeit ebben a korszakban írta. A zsidó identitás felvállalásával párhuzamosan akárcsak Danilo Kiš, egyre inkább hangsúlyozta közép-európai mivoltát. Közép-európai író, bizonygatta, aki aligha tud azonosulni a „szerbiánac irodalommal”, vagy ahogy ő ironikusan mondta, nem lehetett balkáni, törzsi író. Jugoszlávia felbomlása után pedig szintén akárcsak Danilo Kiš, az utolsó jugoszláv írónak nevezte magát.

2021. január 3., vasárnap

Hogyan rekonstruálnám a saját Trianon-történetemet, kérdezi a *Litera* szerkesztő asszonya Nagy Gabriella. A kérdés jogos, válaszolni könnyű lett volna, ha időközben átköltöztem volna, mondjuk, Budapestre. Akkor mesélhetnék az emlékké vált múltról. Ez lenne a rekonstruált múlt. De maradtam, így tehát nem kell rekonstruálnom a múltat, hiszen mindennapi életem része. Nincsenek trianoni emlékeim, nem gyűjtögetem őket, mint a filatelisták a bélyegeket, hiszen velük élek, amit nem szívesen veszek tudomásul. Megtanultam kellő öniróniával és kritikával szemlélni a poszttrianoni léthelyzet ellentmondásait és csapdahelyzeteit. Eszembe se jut, hogy kítűzőként használjam. Saját döntésemet vállalom, áttelepülhettem volna, de maradtam, nincs jogom panaszkodni, sztoikusán tudomásul veszem, hogy nem volt szerencsém a XX. századi történelemmel, az viszont bánt, hogy a kudarcokból keveset tanultunk, tehát nem csoda, hogy megjelenik a Trianon-narratíva öngigazoló oblomovista, fatalista bumerángja. Helyette inkább lássak benne rokonszenves sziszifuszi feladatot. Nem is ünnepelem, nem is gyászolom, inkább felesek vele. A *Temetetlen múltunk* című önéletrajzi regényemben utaltam Musilra, az Osztrák–Magyar Monarchia „szellemi krónikásának” gondolatára, miszerint könnyű azoknak a *kozmpolitáknak*, akik a nemzeti azonosságban kollaterális kárt látnak, de könnyű azoknak a kizárólag a nemzetre esküvő *nemzetieknek* is, akik nem ismerik a nemzetfelettség eszméjét. Ez szó szerint vonatkoztatható Trianonra is. Könnyű azoknak a kisebbségben élőknek, akik kozmpolitá buborékba menekülve elegáns gesztussal túteszik magukat a trianoni történeten, de könnyű azoknak is, akik kizárólag a trianoni szenvedéstörténeti romokra építkeznek. Az egyik oldal híveit sem csábítják a trianoni labirintusból való kijárat kalandjai, kockázatai. A tétlenségi viktimológia helyett inkább vállalom a buborékból való kilopódzás népszerűtlen, szellemi rombolás és építkezés konfliktusát, miközben felül akarom múlni Trianon csapdáját, az idegenektől való félelmet. Nincs szándékomban rettegni az idegenektől, hanem versenyre akarok kelni velük. Úgy vélem, hogy a Trianon-paradigma az *emberi sors* része, ezzel a tudattal élem az életem, nem siránkozom a temetetlen Trianonon, nem ismétlegem a közismert Trianon-szlogeneket. Prózámban is inkább a komplex identitás kalandja mögé rejtezik a Trianon-paradigma. Az *Egy makró emlékiratai* című regényemben a szerb lány, Tanja és a magyar fiú, Bub szerelmének abszurdításában rejtezkedik a kisebbségi életérzés titka. A Trianon maradjon enigma, amely kimondatlanul akár egy szerelmi történetbe is behatol. Az elmúlt évtizedekben írt regényeim történetének kezdete a Nagy Háború időszaka, amely napjainkban zárul. Egyetlen szenvedéstörténeti mondat sincs bennük, messze elkerülöm a trianoni pátoszt. Az egyik szerb kritikus regényem hőstét, Slemilt úgy jellemezte, hogy Švejknek indul és Don Quijote lett belőle. Legyek inkább én is bölcs Švejk, vagy álmodozó Don Quijote, mint a kisebbségi viktimológia profétája.

2021. január 5., kedd

Arról írj legkevesebbet, ami kizárólag személyes fájdalmat okozott. Írj róla, de rejtse mások életébe, amelyben a fikció gazdagabb jelentéssel bír. Ez a gondolat vezényelt vagy öt évtized alatt. Az irodalom mégsem a személyes sebek szemérmetlen kitérője. Inkább a diszkrét rejtegetése. Ezt a gondolatot erősítette meg bennem Danilo Kiš a minap kezembe került interjúja, amelyben az anyja a Singer varrógépen kiszabott Dávid-csillagról beszélt. Egy kisebbet és egy nagyobbat készített. A nagyot az apának, a kicsit a fiának. Gondosan felpróbálta férje és gyermeke gallérján. Egy napon jöttek az apáért, aki leakasztotta a fogasról a kabátját és a kalapját, pár másodpercig azon töprengett, hogy vigye-e magával a sétabotját, de aztán a fogason hagyta. Arra a kérdésre, hogy sosem írt a sárga csillag történetéről, Kiš azt válaszolta, azért nem vállalkozott erre, mert túl patetikus, és prózaíróként nem tudott ironikus ellenpontot találni. Családtörténeti regényének komor hátterét és hitelét, a zsidó sorsot a nyomasztó harmincas évtized és a háborús idők aurája biztosítja. Életében több ilyen patetikus esemény játszódott le, vallotta be, de az említettek miatt nem írt róluk. Hiányzott az ironikus kontrapunkt. A műhelyvallomás arról is szól, hogy a legnehezebb írni olyasmiről, aminek nincs ironikus ellenpontja vagy történelmi aurája. Talán nem is kell írni róla, habár (elismerem) jelenleg az ellenkezőjének nagy az ázsioja. A kisebbségi szenvedéstörténet hallatlanul divatba jött.

2021. február 27., szombat

Đorđe Krajišnik, szarajevói író és kritikus, a régió irodalmának egyik legjobb ismerője, akinek az írásai egyaránt napvilágot látnak a belgrádi, zágrábi, szarajevói újságokban és folyóiratokban, regényeim kapcsán arra a következtetésre jutott, hogy a *Neoplanta, avagy az Ígéret Földjében*, vagy a *Balkáni szépség, avagy Slemil fattyújában*, főképpen a balkáni világ ábrázolásában nem a publicisztikus pro és kontra hangnem dominál, hanem ellentmondásaival együtt feltárul a komplex balkáni térség. Nem érdekel a fátum, se a Balkánfóbia, se a Balkánfilia, hanem a történelem viharában vívódó sérülékeny emberi identitás. Nem az érdekel, hogy az ember elveszti az árnyékát, hanem az, hogy több árnyéka lesz. Az Én önmagával vívódó zűrzavara. Nem vonz se a hermetikus Balkán-egzotikum, se a fatális balkáni balsors. Ha jobban meggondolom, ez nem is az én érdemem, sokkal inkább a határhelyzetem „ajándéka”. A határhelyzetben jobban érződik az egyik vagy a másik világ „hullámcsapása”, amelyben (talán) jobban kirajzolódik az „abszurditás reménye”. A túlélés esélye? Túlélés pascali fűszál lettem a nemzeti fatörzsek tövében.

2021. március 14., vasárnap

Akadnak kisebbségi értelmiségiek, akiket nem érint a kisebbségi sors, nem befolyásolja életüket és gondolkodásukat. Némileg rokonszenvezek velük, mivel feltételezem, hogy ezzel határolódnak el a főfoglalkozású magyar kisebbségi szónokoktól, akik frusztrációjukat azzal gyógyítják, hogy nagyobb magyaroknak hiszik magukat, mint az anyaországi magyarok. Nincs szándékomban ítélni felettük, hiszen én is vizsgálom a „kisebbségi lét” kiárusítóitól, viszont nem vagyok abban az értelemben kozmopolita, hogy tagadjam kisebbségi mivoltomat. Kisebbséginek lenni azonban nem jelenti a mediokrácia apológiáját, sokkal inkább drámai küzdelmet képvisel, amelynek tétje a minőség. Óhatatlanul is Danilo Kiš életművére gondolok. Sosem hivalkodott zsidóságával, a zsidó sors mégis műveinek meghatározó jegye.

Interjúban, esszéiben szüntelen visszatér erre a témára. Hősei akaratlanul is magukon hordják ezt a stigmát. Ettől függetlenül európai szemléletű író, talán szabad megkockáztatom: éppen ezért az. Kolakowski gondolata jut eszembe, aki kifejtette, hogy a nemzethez való tartozásunk nem választás kérdése, az odatartozást magunkban hordjuk, és (ez a gondolata rejti az igazi drámát) ha megtagadjuk, azzal azt a benyomást keltjük, hogy „el akarjuk pusztítani a nemzetet”. Ezt nevezi Nagy Árulásnak. Tetszik vagy nem: arra vagyunk ítélve, hogy vállaljuk nemzeti hovatartozásunkat, de ha vállaljuk erőnyeit, akkor a bűneiről sem feledkezhetünk meg. Az is ránk tapad, nem szabadulhatunk meg tőle. Kolakowski e téren nem keres könnyű felmentést. Igaz, jogilag nem vagyunk felelősek elődeink bűneiért, de létezik kollektív felelősség is, vagy Kolakowski szavaival, a bűntudat és a szégyen a lelki egészségünkhöz tartozik. Nyilván ezt Újvidéken másként élem át, mint a budapesti íróbarátaim, hiszen napról napra találkozom valakivel, akinek a felmenője a hideg napok áldozata volt. Nyilván tud róla, tanulta az iskolában, évenként felidézik. Benne van a tankönyvekben is. Tekintete elárulja, hogy tud róla. Nem gondolom, hogy személyesen engem vádol, de tudom, hogy tud róla. Ugyanakkor én is tudom, hogy az ő valamelyik felmenője részese vagy tanúja volt a magyarelles atrocitásoknak. Nem vádolom, de tudok róla, és ő is tudja, hogy tudok róla. Műveimben feltártam a magyar szégyent az újvidéki hideg napokért, nyomasztott a bűntudat, de gyakran gondoltam arra, hogy szerb barátaim érzik-e a bűntudatot és a szégyent az 1944/45-ös magyar tömegsírok ártatlan áldozata miatt. Nem a bűnösökről beszélek, hanem az ártatlan utódokról, akik (remélem) érzik a bűntudatot, akárcsak én.

2021. március 18., csütörtök

Abbahagytam az ártatlanság koráról szóló kisregényemet. Talán azért, mert mind kevésbé vagyok abban biztos, hogy létezett ilyen kor. Ha létezett, akkor túlságosan rövid ideig tartott, úgyhogy nem is emlékszünk rá. Miről is szól a történet? Ledőlt a berlini fal, egy fiatalember goethei „vándorútra” indul. Róla kezdtem volna el írni a kisregénynek számító monológot. Érdekel a naiv idealista, aki barátaival együtt egyszerre volt liberális, nemzeti konzervatív és – baloldali. A teljes ártatlanság korát élte, megszenvedte az ezzel járó drámai vívódásokat, hiszen lelkében egymástól eltérő eszmék és értékrendek hadakoztak. Szabadságra vágyott és egyéniségének kiteljesedését felmérhetetlen értéknek vélte, tehát egyik énje liberális volt, azonban azt tapasztalta, hogy az egyetemesség rideg terében sehogyan sem talál otthonra, ahová menekülhetett volna a társadalomban felgyülemelő gonoszság elől. Háborúk törtek ki, az emberek nemzeti és vallási alapon gyilkolták egymást, ő pedig egyre inkább tehernek érezte individualizmusát. Az egyensúlyt és a biztonságot a másik, a konzervatív nemzeti énje biztosította, hiszen otthont és rejtekhelyet kínált neki. Idegenségérzését csillapította az anyanyelv és a kultúra varázsa, azonban ott sem talált végső nyugalomra. Látta, hogy sokan seftelnek a nemzettel főleg a nemzeti nábobok, akik rajta kérték számon a nemzeti érzést, miközben saját vagyoniuk gyarapodása érdekében a globalista nagytőkével kupeckodtak. Nemzeti énjét ennél is fájdalmasabban érintette az állandó rettegés a Másiktól és a Máságtól. Úgy érezte magát, mint akit egy szigetre száműztek, melynek lakói rettegtek az idegentől. A rettegés fontosabb volt, mint a nemzeti érzés. Bárhova lépett, mindenütt határokba, az otthon szépen kitapétázott falába ütközött. Ha a végtelen tenger habfodraiban gyönyörködött, még az is gyanakvást ébresztett fel enne. Amint a messzi távolban feltűnt egy bárka, rögtön arra gondolt, hogy jönnek az idegenek, akik elfoglalják az ő szigetüket. A nemzeti klausztro-

fóbiáját a harmadik, a baloldali, szocialista énje az egyenlőség és az igazságosság szellemével orvosolta. Ne rettegjen az idegentől, a másságtól. Bátorította, hogy bízson az igazságosságban, reménykedjen egy új parúziában. De ez az énje sem biztosított számára megbékélést. Szüntelenül tapasztalta, hogy az egyenlőség nevében valamiféle uniformist kényszerítenek rá, amely durván felsebzi identitását és individualizmusát is. Így élt önmagával tusakodva, és közben abban reménykedett, hogy a belső ellentmondásokkal megterhelt emberek nagy tettekre képesek, hiszen nem mások ellen, hanem saját magukkal viaskodnak, ami felébreszti bennük a tudásvágyat, a kíváncsiságot és az önbizalmat. Nagyratörő álmok üldözték, amit az Isten a régi dilemma elé állította. Hasonló aggályokkal szembesült, melyek a babiloni torony előtt ejtették gondba, amelyről Mózes részletesen beszámolt. Végzetes veszélyt ismert fel a teremtményében, akinek három énje vitába került egymással. Attól tartott, hogy teremtményeit kiszámíthatatlan és baljós örület keríti hatalmába. Ezért eldöntötte, hogy megszűnteti a káoszt, ezentúl minden embernek csak egy lelke és csak egy énje lehet. Így váltak el egymástól az eszmék, törtek darabokra a lelkek, amelyek többé nem egy ember lelkében viaskodtak, hiszen az öngyötrő belső ellentmondásokból kibékíthetetlen közösségi ellentétek lettek. Beköszöntött a baljós ártatlanság korát felváltó igazságos háborúsdí, a győzelmeket kikiáltó kollektív bűnösség kora. Hősöm megszabadult a tragikus küzdelemtől, többé nem magával viaskodott, hanem másokkal. Azóta is eldöntetlen kérdés, hogy mikor volt az ember boldogabb, amikor önmagával vívódott, vagy amikor a saját igazsága nevében a másik ember ellen vette fel a harcot. Sokan és sokféleképpen magyarázták a fiatalember történetét. Egyesek azt bizonygatták, hogy az Isten megmentette az önmagával viaskodókat, hiszen a bennük tomboló ellentmondások előbb vagy utóbb felőrölték volna. Ezek szerint a teremtő jósága öngyilkosságtól, az önmegsemmisítéstől mentette meg teremtményeit. Mások az eredeti bibliai történetre utaltak, és arra figyelmeztettek, hogy az Isten megbüntette az elvakult nagyravágyást, hiszen attól tartott, hogy a halandó ember vele akar versenyre kelni. Csak az Isten lehet egyszerre liberális, konzervatív és szocialista, és senki más, mert ő a Minden. Megint akadtak tudósok, akik azt bizonygatták, hogy az Isten jogosan büntetett bennünket, ezért vessük örökre eszünkbe: nem először fordul el a kollektív büntetés és nem utoljára. Megint mások gyanakodtak a történet hitelességében is azt bizonygatták, hogy kitalált történetről van szó, írói fantáziáról, amelyet egyesek utópiának mások pedig disztópiának neveznek.

2021. április 6., kedd

Kertész Imre holokauszt-kultúráról írt, én azonban évekkkel ezelőtt egy müncheni tanácskozáson fontosnak tartottam említeni a tömegsír-kultúrát is, amiről legrészletesebben a svájci *Neue Zürcher Zeitung* számolt be. A *Neoplanta, avagy az Ígéret Földje* című regényemben a Dunát multikulturális tömegsírnek neveztem. Zsidókat, szerbeket és romákat sodort magával a Duna. E tájon a folyók is tömegsírok lettek. Tömegsírokkal van tele az egész régió. Ide sorolhatók azok a tömegsírok is, amelyekben a magyarok tűntek el. Ide tartozik Srebrenica is. Mostanság pedig a Jasenovacról folyó vitákra gondolok. Szörnyűséges, hogy propagandacélokra használják fel az áldozatokat. Egyébként Jasenovacról a legmeghatóbb mondatot Slobodan Šnajder *Rézkorszak* című regényében olvastam. „Jasenovac”, mondja a regény egyik szereplője az anyjával kapcsolatban. „Azon dolgozunk, hogy Mauthausenbe telepítsük át. Ott hátha mégis túléli.” Hátborzongatóan hiteles mondat.

2021. április 26., hétfő

Slobodan Šnajder *Rézkorszak* című regényét olvasom. Számomra az utóbbi évek legizgalmasabb közép-európai regénye, ezért nem lepett meg, hogy az osztrák bestsellerlisták élére került. Azt tapasztalom, hogy a volt Jugoszlávia irodalmában egyre több önéletrajzi jellegű, a századunkkal szembenéző és számot adó regény jelenik meg. Mintha csak újfent a a Czeszlav Milosz által jelzett történelem állandó jelenléte fojtogatna bennünket. Minket. Gondolok itt Aleksandar Tišma *Örökre emlékezz Valira* című önéletrajzi, vagy Jergović *Apa* című regényére és Šnajder *Rézkorszak* című művére. Úgy látszik, a jugoszláv háború arra kényszerítette az írókat, hogy szembenézzenek az eltűnt országuk világával és azon idők nagyon bonyolult emberi sorsával. A történelem rákényszerített bennünket arra, hogy elszámoljunk a befejezetlen XX. századdal. A berlini fal ledöntése után abban reménykedtünk, hogy rövid lesz a véres XX. század, de egy-két évtized múltán kiderült, hogy meghosszabbodott és addig tart, míg nem számolunk el vele. Vagy arról lenne szó, hogy újra fel kell fedoznünk az elrabolt múltunkat? Törődjünk bele, hogy immár a szavaknak sincs múltja? Nem tagadható, hogy az államszocialista rendszer is hamis múltat teremtett, a jövő volt az ópium, a múlt a mérge, de az még fájóbb, hogy a jelenlegi rendszer a régi hamis helyett „új” hamis múltat teremtett, ami nem is olyan új, hiszen restaurálják a harmincas éveket. Most a múlt lett az ópium és a jövő lesz a mérge. Még annyi képzelőereje sincs, hogy új hamis múltat gyártson. Mindhárom regényt autofikciónak is nevezhetném, amelyben kirajzolódik az állandóan mozgásban levő, identitás-kaleidoszkóp, mindhárom író szembesül a benne lakozó idegennel. Az idegen többé nemcsak a másik, hanem bennünk rejtezik. Tišma kezdetben menekül a zsidó identitástól, de a nacionalizmus erősödésével párhuzamosan mégis egyre inkább vállalja. Šnajder a múltat rendkívül gondosan rekonstruáló regénye egyszerre család-történet és autofikció. A regény narrátora családi visszapillantó tükörben keresi az identitását. A család német volt és – horvát lett. Az 1919-ban született Georg Kempf a XX. század gyermeke, aki felnőtt férfikorában átélte az európai drámákat. Származására nézve német, de kultúrája, habitusa új szülőföldjéhez láncolta. Vagy 30 millió német osztotta ugyanezt a sorsot, habár nem mindegyik ugyanabban a formában vállalta a vele járó „átkot”. Georg Kempffel úgy játszadozott a történelem, mint a macska az egérrel. A dunai svábok tömegesen a náci ideológia hívei lettek, Kempfből nem lett náci, de tudatos antifasiszta sem. Idegenkedéssel szemlélte a Szlavóniában is terjedő náciizmust, ám jákobi sorsa elől nem menekülhetett. Nem önkéntesként, hanem kényszersorozással került a nürnbergi bíróság által háborús bűnösnek nyilvánított hírhedt Waffen-SS-nek kötelékébe. A Hitler és Sztálin részéről halálra ítélt Lengyelországba került. Az európai pokol kellős közepébe. Egyik oldalról Hitler rohanta le, a másik oldalon pedig Sztálin, miközben az ukrán nacionalisták is kiharítottak maguknak egy részt. A lengyel pokolban tetőzik Georg Kempf kanosszajárása: nem tudott azonosulni a háborúval, nem volt hajlandó végrehajtani a halálos ítéletet egy német katonaszökevényen, de a fronton mégis harcolt, habár egy puskalövést sem adott le. Megsebesült és a német katonakórházban szerelmi kapcsolatba került Ania Sadowskával, a lengyel nacionalista ápolónővel, akinek a rábeszélésére és útmutatása alapján megszökik a Waffen-SS-ből, azzal a szándékkal, hogy a karjába tetovált Waffens-jellel a lengyel Honi Hadsereghez csatlakozik. Káin-peccséttel a karján katonaszökevény lesz. Ez nem az utolsó abszurdum az életében. A németiségéből eredő, tehát a vele született bűntudat örök bolyongásra ítéli, a legnagyobb büntetéssel sújtja a sorsa: senki sem ölheti meg, örökké szenved a bűnétől. Ezzel tetőzik a teljes identitás-anarchia, amely a továbbiakban

sorsszimbólum lesz. Ki ellen fog harcolni a Waffen-SS tagja? A németek ellen? A szovjetek ellen? Egy biztos, mindkét oldal ellenséget lát benne. Európai hontalan lesz, aki imádkozás közben sem tisztázza, németül vagy horvátul imádkozzon-e, s végül a lengyel mondatok melódiáját fogadja el, amely úgy hangzik számára, mint egy ősi és elfelejtett nyelv. Reménytelenül tengeti életét, végül orosz fogságba kerül, ahol hajszálon múltott az élete, de szerencséjére a Waffen-SS egykori katonája az orosz komisszár bumaskájának köszönve kerékpárral „hazaérkezett” szülőfalujába, Nuštrába, ahol életben hagyják. Életben maradt, de nagy kérdés, hogy volt-e élete, vagy pedig Georg Kempf egész életében a Káin-peccséttel a karján örök hontalan marad, annak ellenére, hogy a komisszár bumaskája alapján azt is híresztelték róla, hogy lengyel hős volt.

Ami azonban egyszer elveszett, arra soha többé nem lehet rálelni. Beköszöntött a felszabadulás, kezdődött a szocializmus építése. A náci rendszer Švejkjéből a szocializmus Švejkje lesz, de a büntudattól nem szabadulhat. Egy társaságban az oroszokkal beszélgettek, akik természetesen elítélik a németeket. Úgy érzi, hogy felette is ítélnének, holott nem róla van szó, hiszen többször is mondják, hogy ő a „miénk”. A Waffen-SS katonája, majd a „lengyel szabadságharcos” feleségül veszi Verát, a partizán asszonyt, aminek azonban válás lesz a vége, hiszen nincs menekvés, az örök vándor a múlt vándora is egyben. Tehát akarva, nem akarva szembesül saját múltjával. A feleség kíméletlenül kimondja: ha a háború idején szembe találták volna magukat, akkor miden habozás nélkül kivégzi mostani férjét.

Georg Kempf Közép-Európa századvégi Švejkje azonban sokkal összetettebb, zavarosabb, ellentmondásosabb sorsot cipel a vállán, mint Hašek hőse a század elején, hiszen időközben a sorsok szétroncsolódtak, elvesztették a nevüket, avagy a megnevezés zűrzavarába kényszerültek. Georg Kempf meggyőződése ellenére szolgálta a fasizmust, aztán pedig szolgálta a szocializmust, ugyanúgy szolgált, mint Lábán, de semmiféle jutalomra nem számíthatott. Az Úr nem segített rajta. Többé nem számíthat egy fölöttes eszmére, amelynek nevében az Úr megítélné a történelem angyalával folytatott kilátástalan küzdelmét. A tarka etnikai összetételű Kelet-Közép-Európában és a Balkánon a másság drámája, tragédiája a mindennapok része lett, az ismerős idegen beköltözött a személyes identitásba, az individuum lelkébe. Ő lesz az idegen. Nem csupán szembesül a Mássággal, hanem önnönmagában hordozza azt. Erről születik Miljenko Jergović *Apa* című kisregénye vagy a *Rokonság* című regénye is. Az *Apában* a nagynyja a csetnikeket pártoló szélsőséges nacionalista volt, az apja viszont a háború végén partizán lesz. Senki sem lehet biztos a saját identitásában, regényének egyik hőse úgy tudta magáról, hogy horvát nacionalista utódja, hogy a végén kiderüljön, nem is horvát, hanem szerb. A délszláv háború idején a Szarajevóban nevelkedett horvát író a háború alatt Zágrába települ át Szarajevóból, ahol szintén idegennek érzi magát, és szembekerül a horvát nacionalizmussal.

2020. május 6., csütörtök

Nem kis rezignációval veszem tudomásul az utóbbi néhány évtized nemzeti identitáskultúráját, miközben úgy érzem, hogy a XX. századi remekművek után a modern regény kozmopolita irányzata is megfáradt vagy kifulladt. Egyre nagyobb teret kapott a hely szelleme, de az új lokalitást, mondhatnám úgy is, hogy a „helyi színeket” is csonkának éreztem, hiszen a sokszor tetszetős és tarka helyi színekből hiányzott a kor szelleme, s gyanítani kezdtem, hogy a próza a hely szellemébe menekül a kor szelleme elől. Remekül megírt részletek azonban Peer

Gynt hagyományra emlékeztetnek. Hámoztam, hámoztam, és vártam, hogy mikor tűnik fel a mag. Hiába! A „mag” csak az újabb regényekben tűnt fel, egy újfajta identitás-kompozíció formájában, az identitáskereső élettörténetek narratívájában. Ez az új identitás ellentmondott a hagyományos homogén önazonosságtudatnak, dekomponált lett és destruált. Filip David a belgrádi zsidó származású szerb író a zsidó identitással kapcsolatban Danilo Kišsel példálózik. A Magyarországon és a magyar kultúra hatása alatt nevelkedő Danilo Kiš apja Auschwitzban végzi az életét, legjobb regényeit az apa szellemével való vívódásról írta. Az anyja montenegrói, az apja zsidó. A két identitás akarva, nem akarva konfliktusba kerül egymással, amit Danilo Kiš a jugoszlávsággal, majd annak alkonyában a közép-európaisággal old fel. Filip David a zsidó sorsról szóló esszéiből azt a tanulságot vonom le, hogy a zsidó kultúra sikeresen érvényesít egy modellt, a nyitott identitás modelljét, amely a zsidó sorsot az egyetemes értékrend kontextusában éli meg. A közép-európaiság e térségben részben erről szól. Kundera szerint Közép-Európa kulturális kötőszövetét a zsidók képezték. Danilo Kiš szerint pedig a zsidók mozgató erőként szolgáltak. Gyakran gondolok arra, hogy a zsidó tényező kikiktatása után maradtak a térség árvái, a nemzeti kisebbségek, amelyek két nemzetállami homogenizáció harapófogójában talán egyszer képesek lesznek arra, hogy új közép-európai kötőszövetet képezzenek.

2021. május 12., szerda

Miután befejeztem a *Play Sinkó* monodrámámat, az egyik barátom azt kérdezte, melyik színház fogja bemutatni. A kérdés meglepett, mert nem is gondoltam színházi bemutatóra. Saját íróasztalom fiókjának írtam, abban a hiszemben, hogy manapság Sinkó Ervin nem kell senkinek. Legfeljebb néhány barátom fogja olvasni nagy megértéssel és rokonszenvvel. Eszembe jutott Iszaak Babel mondata az *Egy regény regényéből*. 1936-ban Moszkvában a sztálini diktatúra félelmetes légkörében ezzel szegte Sinkó Ervin kedvét: „De ma magyarnak, zsidónak, kommunista magyar írónak és hozzá jugoszláv állampolgárnak lenni – emellett a megboldogult Sacher Masoch fantáziája ártatlan kis pincsikutyá.” Négy év múlva Babel Sztálin halállisztáján a 12. helyre került, és tarkón lőtték. Sinkó Ervin időben kimenekült Párizsba, onnan Zágrábot útba ejtve találkozott Krležával is. Drvarba került, ahol a felesége munkába állhatott, ő pedig a világtól elzárva írta naplóját az 1941–44 közötti véres boszniai etnikai háborúról. Aki ezt olvasta, nem lepődik meg a kilencvenes évek jugoszláv háború vérengzésein. Sinkó végigszenvedte a XX. század történelmi viharait és földrengéseit, manapság az újkapitalista dendik ítélkeznek a vészterhes idők tanúja és baloldalisága felett. Mérlegelni lehet, de előbb vizsgáljuk meg saját lelkiismeretünket. Ez főleg azokra vonatkozik, akik az újkapitalista rendszer kisebb vagy nagyobb fogaskerekének számítanak. Tévedett volna Sinkó Ervin? Igen, nem is egy kérdésben. Nem tisztem a saját korában értelmezni, hogy miben és mekkorát, megtették ezt saját nemzedékem és a fiatalabb nemzedék felkészült tagjai. Sajnos, visszhangtalanul. Hiába, az értelmes analízis nem jut el a fősodor képviselőinek füléig. Fősodor, írom, de igazat adnék Mark Fishernek, manapság az alternatív is a fősodorhoz tartozik. Békésen kijönnek egymással. Ezért kockáztatom meg az állítást, hogy Babel pontosan fogalmazott, Sinkó nem kell sem a fősodornak, sem az „alternatívának”. A dráma írása közben engem leginkább az foglalkoztatott, hogy miért nem akarjuk látni saját korunkban azt a szociális kálváriát, ami próbára tette Sinkót saját korában? Miért gondoljuk, hogy dilemmái hamisak voltak? A demokrácia válsága, posztfasizmus, autokrácia, diktatúra... Egyre gyakrabban találkozom

ezekkel a fogalmakkal. Lehetséges-e, hogy ez csak néhány ámokfutó teóriája? Erősen kétlem. Úgy vélem, hogy előbb seperjen mindenki saját „újdemokrata háza táján”, aztán csempülje Sin-kó baloldaliságát.

2021. május 13., csütörtök

Egyre többször hallom a lift bűgását, a háztömb lakói mind gyakrabban hagyják el a lakást. Visszavonulóban a vírus, a kereskedők dörzsölik a markukat, a teraszok megtelnek, talán soha nem voltak ilyen boldogok a kávézató vendégek. A polgárok a több mint egyéves izoláció utáni szabadságról diskurálnak, viszont az utcán, az üzletekben egyre durvábban viselkednek. Egyre több gyilkosságról hallok, a közéleti szótár egyre erőszakosabb, a politika egyre irracionálisabb, az újnacionalizmus szótára pedig egyre kizárólagosabb. Észrevettem, hogy az emberek sokkal jobban ragaszkodnak a természethez, mint a pandémia előtt. Kitekintek az ablakon, a nők egyre lengébben öltözködnek, úgy tűnik, valóban közeleg a nyár. A Fruška goráról telefonál az egyik barátom, aki elújságolja, hogy már régen elvirágoztak a gyümölcsfák. Azzal vigasztalódtam, hogy legalább az időjárás változik, egyébként dermedt állapotban várakozik körülöttem a világ. Nem tudnám megmondani, hogy mire. Azt hiszem, hogy a csodára. Anikóval kilépünk a lakásból, a bankba kellett betérnünk, mert személyesen kellett valamiféle papírt aláírni. Svetlana a fiatal tisztviselő lányka szívélyesen fogad bennünket, s azt kérdi, jártunk-e ezekben a napokban Budapesten. Csak tervezzük, válaszoltuk, mire ő előadta, hogy a járvány miatt kénytelen volt elodázni a pesti utat, ám ezekben a hetekben kap egy napi szabadságot, beül a kocsiba, és meg sem áll Budapestig, ahol betér a West End bevásárlóközpontba, hogy a kedvenc cukrászdájában elfogyassa kedvenc süteményét. A mobiltelefonján meg is mutatja a sütemény fotóját. Újra megfordult a fejemben, hogy Újvidéknek két arca van. Az egyik a hivatalos, a másik a privát. A hivatalos Újvidék szemében idegen vagyok, én pedig hontalannak érzem magam, ám van egy másik városélményem, a barátok, az ismerősök, vagy azoknak a polgároknak a világa, akiket személyesen nem is ismerek, akik azonban hűségesen ragaszkodnak egy letűnőfélben levő sokszínű városához. Ezért sincs kedvem, nincs is rá jogom, hogy általában beszéljek a szerb nemzetről, hiszen ők is ugyanúgy megosztottak, mint a magyarok. Talán miattuk volt érdemes maradnom ebben a városban, és vállalom a hontalan lokálpatriotizmust, az európai hivatást és kalandot valahol Közép-Európa és a Balkán határán, valahol a periférián, annak ellenére, hogy az egész régióban a kaleidoszkópra emlékeztető nyitott identitást egyre inkább kitessékeli a zárt, az óvatos, a kizárólagosságra törő homogén nemzeti identitás. Ezt nevezem a kisebbségi attitűd kínai csizmájának, amelytől nehéz megszabadulni. Nehéz, de nem lehetetlen. Kafkára, a kisebbségi írók ősére gondolok. Márai az *Egy polgár vallomása*iban cseh–német írónak nevezte, majd így folytatta: „ez a Kafka nem volt német. Nem volt cseh sem.” Magris szellemesen folytatta a gondolatot: „prágai, de nem cseh, zsidó, de a zsidóságból kiszakadt, és bár németül ír, de egészen bizonyosan nem német. Az apja Hermann Kafka anyanyelve cseh volt, a fia azonban a német nyelvet választotta. Választott anyanyelvén nem a választott nyelve valóságában élt, ennél fogva még a mondaszerkezete is jelentősen különbözött azoktól a német íróktól, akik otthon érezték magukat. Mondhatom, hogy hontalan volt, mivel a nyelve és a világa ellentmondásában találta meg a honát.”